Drs. L. Douw

BEDRIJFSONTWIKKELINGSVOORLICHTING IN ZUID-LIMBURG

Interne Nota No. 172

Maart 1972

L 5
172 A

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT DEN HAAG

Niet voor publikatie - Nadruk verboden.

Landbouw-Economisch Instituut - Conradkade 175 - Den Haag
Tel. 61.41.61

INHOUD

		Blz.
INLEIDING		5
HOOFDSTUK I	DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	7
HOOFDSTUK II	EEN VERGELIJKING VAN DE BEDRIJVEN IN DE UITGANGSSITUATIE	12
	§ 1. De leeftijd van het bedrijfshoofd	12
	§ 2. De bedrijfsoppervlakte	12
	§ 3. De produktieomvang van de bedrijven	13
	§ 4. De intensiteit van het grondgebruik	13
	§ 5. De bedrijfstypen en de samenstelling van de produktie	14
	§ 6. Het aantal produktietakken per bedrijf	15
	§ 7. Conclusie	15
HOOFDSTUK III	DE ONTWIKKELING VAN DE BEDRIJVEN IN DE PERIODE 1966-1969	17
	§ 1. De bedrijfsoppervlakte	17
	§ 2. De bedrijfsomvang	18
	§ 3. De intensiteit van het grondgebruik	19
	§ 4. De samenstelling van de produktie	19
	§ 5. Het aantal produktietakken per bedrijf	20
	§ 6. Conclusie	20
HOOFDSTUK IV	DE REALISERING VAN DE BEGROTING	22
HOOFDSTUK V	DE VOORLICHTING EN DE BOER	28
HOOFDSTUK VI	DE INVLOED OP DE PRODUKTIE	32
HOOFDSTUK VII	SAMENVATTING EN CONCLUSIES	35

INLEIDING

In het voormalig Landbouwconsulentschap Zuid-Limburg heeft men sinds 1966 de individuele voorlichting door de bedrijfsvoorlichters er een dimensie bij gegeven. Naast de technische voorlichting is men begonnen met gerichte individuele bedrijfsontwikkelingsvoorlichting. Bij deze ook in andere provincies toegepaste voorlichtingsmethode wordt niet in de eerste plaats gelet op de technische aspecten van de bedrijfsvoering, maar op de bedrijfsopzet als geheel, en de consequenties daarvan voor het inkomen en eventueel de arbeidsinspanning van de boer.

Deze wijze van voorlichting heeft bij het Consulentschap een aantal vragen opgeroepen. De huidige ontwikkeling van de eisen waaraan een levensvatbaar bedrijf moet voldoen maakt ook voor die boeren welke vandaag nog tot de blijvers kunnen worden gerekend een beter inzicht in de economische werking van hun bedrijf dringend gewenst. Het is echter de vraag of met deze methode van voorlichting het benodigde inzicht wordt verschaft; een vraag die te meer klemt wanneer wordt gelet op de grote hoeveelheid tijd en energie welke er aan wordt besteed.

Op verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de landbouw in Limburg is daarom een oriënterend onderzoek ingesteld naar de invloed van deze vorm van voorlichting op de ontwikkeling van de bedrijven en naar de wijze waarop de boer deze vorm van voorlichting heeft ondergaan.

Het onderzoek werd verricht op de afdeling Streekonderzoek door drs. L. Douw in samenwerking met ir. W.H. Damen. De verslaggeving is verzorgd door drs. L. Douw.

HOOFDSTUK I

DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

1. Bedrijfsontwikkelingsvoorlichting wordt door de Limburgse Voorlichtingsdienst omschreven als "het op grond van het gedegen doorspreken van de bedrijfssituatie opstellen van één - liefst meerdere - bedrijfsvergroting(en), arbeids- en financieringsbegroting(en). 1)

Deze voorlichting zou in de eerste jaren moeten worden gegeven aan boeren op niet-gespecialiseerde bedrijven, welke door de bedrijfsvoorlichters waren ingedeeld bij de groep "vlotte overnemers-blijvers". Deze groep bestond uit bedrijfshoofden waarvan werd verwacht dat ze hun bedrijf voorlopig niet zouden beëindigen, en die bekend stonden als vrij vlotte overnemers van nieuwe ideeën en methoden; als zodanig waren ze gerangschikt tussen enerzijds de "vernieuwers" en "zeer snelle overnemers" en anderzijds de "trage overnemers" en "achterblijvers". De landbouwvoorlichtingsdienst karakteriseert de aldus gecreëerde middengroep van bedrijfshoofden als volgt:

". . . . boeren waarvan men merkt dat ze wel willen veranderen, maar zelf geen idee hebben van hoe en wat. Voor deze groep moet het denkwerk voor een belangrijk deel mede door de voorlichter worden verricht en vorm krijgen in voor de boer duidelijke plannen". 2)

Het aantal niet-gespecialiseerde "blijvers" bedroeg in 1964 in Zuid-Limburg 4 030. Het aantal vlotte overnemers hieronder was ruim 1 600 of ca. 40%. Aan deze 1 600 boeren zou vanaf 1966 systematisch en zo nodig ongevraagd individuele bedrijfsontwikkelingsvoorlichting worden gegeven. "Ongevraagd" houdt in dit verband in dat het initiatief van de bedrijfsvoorlichter uitgaat en niet van de boer.

Over deze methode van landbouwvoorlichting zijn vragen gerezen, zowel bij het Consulentschap Zuid-Limburg als bij andere instanties. De Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling formuleerde deze als volgt.

1e. Heeft deze wijze van voorlichting het beoogde resultaat, waarbij het mede gaat om de bereidheid het gegeven advies op te volgen?
2e. Hoe ervaart de boer deze ingrijpende wijze van voorlichten?
3e. Begrijpt de boer wat de voorlichter hem voorrekent?

---

1) Grondslagen voor een vijfjarenplan voor de landbouwvoorlichting in het consulentschap Zuid-Limburg, p. 7.
2) Idem, p. 8.

4e. Is de voorlichting met deze methode op de goede weg of kan de structuur op een andere wijze sneller verbeterd worden?
5e. Hoe is het contact geweest tussen voorlichter en boer?

Het doel van dit oriënterende onderzoek is in de eerste plaats na te gaan in welke richting het antwoord op de hiervóór aangeduide vragen ligt, en vervolgens wat de mogelijkheden zijn van een verdergaand onderzoek.

2. Centraal staat de vraag naar het bereiken van het beoogde resultaat. Hieronder wordt - op grond van gesprekken met de voorlichtingsdienst - primair verstaan een verbetering van het inkomen van de individuele boer, of in bijzondere gevallen ook wel een reële verbetering van zijn positie door aanpassing van het bedrijf aan de sociale of medische omstandigheden waarin hij verkeert. Over de ontwikkeling van het inkomen zijn geen directe gegevens beschikbaar. Aangenomen wordt dat de ontwikkeling van de bedrijven qua oppervlakte, produktieomvang en produktiesamenstelling een aanwijzing vormt voor de inkomensontwikkeling. Wanneer bij de voorgelichte bedrijven een bepaalde ontwikkeling wordt geconstateerd kan niet zonder meer worden aangenomen dat deze veroorzaakt is door de toegepaste bedrijfsontwikkelingsvoorlichting, of ook dat deze voorlichting op de veranderingen van invloed is geweest. Om na te gaan of er mogelijk sprake is van een verband dient in dit geval een controlegroep van niet-voorgelichte bedrijven te worden samengesteld. Daarom zijn in het volgende onderzoek drie groepen bedrijven naast elkaar gesteld:
a) gepland voorgelichte bedrijven (PV)
b) gevraagd voorgelichte bedrijven (VV)
c) niet-voorgelichte bedrijven (NV)

Op de eerste groep is het onderzoek vooral gericht. Deze bestaat uit bedrijven van blijvers-vlotte overnemers waarvoor op initiatief van de voorlichtingsdienst een of meer bedrijfsbegrotingen zijn opgesteld. Naarmate dit systeem meer bekendheid gaat krijgen komen er meer boeren die zelf om de opstelling van een bedrijfsbegroting vragen. Zij behoren tot de groep gevraagd-voorgelichte bedrijven. In 1967 was deze groep nog vrij klein, momenteel wordt vrijwel alle bedrijfsontwikkelingsvoorlichting op verzoek gegeven; de grenzen tussen gevraagde en geplande voorlichting zijn echter niet scherp te trekken, omdat het initiatief vaak uit het overleg tussen boer en voorlichter wordt geboren. Ten slotte is er de groep niet-voorgelichte bedrijven. Onder "niet-voorgelicht" moet hier worden verstaan dat deze bedrijven geen bedrijfsontwikkelingsvoorlichting hebben ontvangen. In vele gevallen zullen zij wel andersoortige voorlichting van de bedrijfsvoorlichters hebben ontvangen, of langs andere kanalen, zoals van bedrijfstakdeskundigen en van de veevoederindustrie voorlichting hebben gekregen welke dan overwegend een technisch karakter zal hebben gehad. De gevraagd-voorgelichte en niet-voorgelichte bedrijfshoofden behoren in dit onderzoek evenals de gepland voorge-

lichte tot de blijvers-vlotte overnemers.

In totaal werden in 1967 119 bedrijven gepland begroot en 34 op verzoek. Een aantal van deze bedrijven kwam door bijzondere omstandigheden 1) niet in aanmerking om in dit deel van het onderzoek te worden betrokken. Verwerkt werden daarom de gegevens van 88 PV-bedrijven en 26 VV-bedrijven. Daarnaast werden de gegevens gesteld van een groep bedrijven van blijvers-vlotte overnemers welke ook in 1969 (nog) geen bedrijfsontwikkelingsvoorlichting had ontvangen. Door middel van een steekproef werden 155 van de in totaal bijna 1 200 bedrijven in deze NV-groep opgenomen.

In de volgende paragrafen wordt eerst nagegaan of de aldus gecreëerde groepen in de uitgangssituatie voldoende homogeen zijn om als basis voor een vergelijking te kunnen dienen en vervolgens wordt de ontwikkeling vergeleken van een aantal kengetallen die een indruk geven van de oppervlakte, de produktieomvang en de produktierichting. Dit is gedaan door gegevens van de meitelling 1966 en de meitelling 1969 per groep en per bedrijf te vergelijken,

3. Onder het resultaat van de voorlichting moet ook worden verstaan "de bereidheid om het gegeven advies op te volgen". Nu bestaat de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting uit het opstellen van alternatieven met betrekking tot de bedrijfsopzet, en uit het duidelijk aangeven en uitwerken van de gevolgen van de keus voor een bepaald alternatief. De boer wordt geholpen zèlf zijn keus te bepalen en het begrip advies kan in dit opzicht verwarrend werken. Bovenstaande vraag naar het resultaat van de voorlichting wordt daarom opgevat als de vraag naar de bereidheid van de boer om de keus die hij gedaan heeft ook te realiseren. Deze bereidheid is als zodanig moeilijk vast te stellen; wel is na te gaan in hoeverre van die bereidheid iets is gebleken uit de activiteiten van de boer na het opstellen van de bedrijfsbegrotingen. Op dit laatste is dan ook een belangrijk deel van het onderzoek gericht. Daartoe is in de eerste plaats een vergelijking gemaakt tussen de bedrijfsopzet volgens de bedrijfsbegroting van de voorlichter in 1967 en de opzet volgens de meitellinggegevens van 1969. Deze vergelijking betreft weer 88 PV-bedrijven en 26 VV-bedrijven. De uitkomst van deze vergelijking kan worden aangevuld met de indrukken van een aantal vraaggesprekken met hoofden van PV- en VV-bedrijven, welke in 1971 zijn gehouden. Deze gesprekken zijn gevoerd met 14 in 1967 voorgelichte boeren, waarvan de bedrijven in de tussenliggende periode een gevarieerd ontwikkelingsbeeld te zien hebben gegeven.

4. Een indruk van de ervaringen van zowel boer als voorlichter met de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting kan in dit bestek slechts zeer globaal zijn, evenals de beoordeling van de aard van de contacten tussen beide. Vooral ten aanzien van de vraag in hoeverre de informatieoverdracht goed verloopt zou een meer uitgebreid onderzoek moeten worden ingesteld. Om niettemin een voorlopige indruk te krijgen zal worden uitgegaan van de reeds genoemde vraaggesprekken met

1) Zie bijlage 1.

boeren op gepland- en gevraagd voorgelichte bedrijven. Om het beeld iets vollediger te maken zijn hieraan gesprekken met de bedrijfsvoorlichters van de in 1967 begrote bedrijven toegevoegd over het verloop van de voorlichtingscontacten met deze bedrijven.

5. De bedrijfsontwikkelingsvoorlichting dient (volgens de vraagstelling) mede bij te dragen tot verbetering van de structuur. Structuur zal hier in de eerste plaats moeten worden uitgelegd als "bedrijfsstructuur" en omvat dan o.a. de produktieomvang, de arbeidsbezetting, het produktiepatroon en de organisatie van de werkzaamheden. Daarnaast kan onder "structuur" worden verstaan "agrarische structuur", waarbij vooral moet worden gedacht aan het aantal bedrijven, de bedrijfsoppervlaktestructuur, de samenstelling van de groep bedrijfshoofden e.d.

Een eerste aanwijzing voor enkele structurele gevolgen van de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting wordt gezocht door de richting waarin de produktie zich volgens de opgestelde begrotingen zou moeten gaan bewegen te vergelijken met de opzet van de begrote bedrijven in 1966. Hierdoor worden echter alleen formele verschillen weergegeven. De feitelijke veranderingen blijken wanneer de situatie in 1966 en 1969 vergeleken wordt met de begroting in 1967. Hierbij blijft het enigszins onzeker in hoeverre de waargenomen verschuivingen kunnen worden toegeschreven aan de invloed van de bedrijfsvoorlichting. Een verdere vergelijking met de veranderingen op niet-begrote bedrijven is dan ook gewenst.

6. De vergelijkingen welke in het voorgaande ter sprake zijn gekomen hebben gedeeltelijk de produktieomvang van de bedrijven tot inhoud. Bij de uitwerking van het onderzoek is echter niet uitgegaan van de totale produktieomvang; daar de tuinbouwproduktie buiten beschouwing is gelaten. Deze nam op de (gemengde) bedrijven welke in het onderzoek zijn betrokken een zeer ondergeschikte plaats in, terwijl de verzameling van de gegevens door weglating aanmerkelijk werd vereenvoudigd. Wanneer in het navolgende over bedrijfsomvang wordt gesproken betreft dit dus de omvang van de produktie exclusief de tuinbouw, uitgedrukt in standaardbedrijfseenheden (sbe). 1)

7. De mogelijkheid om een afdoend antwoord te geven op de vraag naar de werking en het effect van de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting wordt ernstig beperkt door de korte aanloopperiode waarin ervaring met deze methode kon worden opgedaan en door de korte periode waarin de gevolgen van deze voorlichting zich zouden moeten manifesteren.

Met het toepassen van deze methode is in 1966 een begin gemaakt. De onderzochte bedrijven zijn in 1967 voorgelicht. Dit betekent dat verwacht kan worden dat de methode haar "kinderziekten" nog niet te boven was. Vanuit dit gezichtspunt ligt 1967 te dicht bij het begin van de planmatige voorlichting. Anderzijds zijn er na 1967 maar enkele jaren beschikbaar waarin de ontwikkeling van de voorgelichte bedrij-

ven kan worden gevolgd. Gesteld dat de bereidheid de opgestelde plannen uit te voeren aanwezig is dan nog is het de vraag of de gegeven periode voldoende lang is om de voornemens te realiseren. Veelal vinden bedrijfsaanpassingen geleidelijk plaats over een periode die langer is dan 2 à 3 jaar, zeker wanneer grond of gebouwen in de aanpassingen moeten worden betrokken. Daar staat tegenover dat bij een verlenging van de periode van 2 à 3 jaar mag worden aangenomen dat de plannen wel kunnen zijn gerealiseerd, maar dan wordt de periode weer zó lang dat allerlei nieuwe ontwikkelingen de consequente uitwerking van de opgestelde plannen kunnen gaan doorkruisen.

---

1) Standaardbedrijfseenheden (sbe) zijn verhoudingsgetallen waarmee de verschillende agrarische produktierichtingen op een gemeenschappelijke noemer kunnen worden gebracht. Ze zijn gebaseerd op de hoogte en de onderlinge verhouding van de faktorkosten (netto-pacht, arbeid, rente) welke is 1968 bij een redelijke doelmatige bedrijfsvoering moesten worden gemaakt per dier of per hectare.
Enkele voorbeelden:

1 ha graan	= 3	sbe
1 ha suikerbieten	= 6,5	sbe
1 melkkoe	= 2,5	sbe
100 mestvarkens	= 16	sbe

Zie verder b.v. landbouwcijfers 1971, blz. 211.

HOOFDSTUK II

EEN VERGELIJKING VAN DE BEDRIJVEN IN DE UITGANGSSITUATIE

Alvorens de ontwikkeling van voorgelichte en niet-voorgelichte bedrijven na te gaan zal de uitgangssituatie voor de verschillende groepen van bedrijven in 1966 worden vergeleken. De vraag daarbij is of deze groepen voldoende met elkaar overeenstemmen om verschillen in ontwikkeling met een zekere mate van waarschijnlijkheid als een effect van de voorlichting te kunnen beschouwen.

§ 1. De leeftijd van het bedrijfshoofd

De gemiddelde leeftijd van de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden was 43,7 jaar. Op de niet-begrote bedrijven lag de leeftijd iets hoger dan op de begrote (44,6 resp. 42,4 jaar); dit hangt samen met een kleiner aandeel van bedrijfshoofden jonger dan 35 jaar op de NB-bedrijven. Tussen PV- en VV-bedrijven bestaan op dit punt geen aanwijsbare verschillen.

Tabel 1. Aantal bedrijven naar leeftijd van het bedrijfshoofd (procenten)

Leeftijd	PV	VV	PV + VV	NV
< 35 jaar	30	31	30	21
35 - 49 jaar	44	50	45	50
50 - 64 jaar	24	19	23	26
≥ 65 jaar	2	0	2	3
Alle bedrijven	100	100	100	100
(Aantal)	(88)	(26)	(114)	(155)
Gem. leeftijd	42,8	41,1	42,4	44,6

§ 2. De bedrijfsoppervlakte

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijven was in 1966 15,0 ha. De niet-begrote bedrijven waren gemiddeld iets groter dan de begrote, maar de verschillen zijn klein: PV 14,5 ha
VV 15,0 ha
NV 15,2 ha

De bedrijven met geplande voorlichting waren iets sterker in de oppervlakteklasse van 10-15 ha geconcentreerd dan de overige.

Tabel 2. Aantal bedrijven naar bedrijfsoppervlakte (procenten)

Bedrijfsoppervlakte	PV	VV	PV + VV	NV
< 10 ha	17	19	17	24
10 - 15 ha	48	35	45	34
15 - 20 ha	24	19	23	26
20 - 25 ha	6	23	10	10
≥ 25 ha	6	4	5	7
Alle bedrijven	100	100	100	100
Gem. oppervlakte (ha)	14,5	15,0	14,6	15,2

§ 3. De produktie omvang van de bedrijven

De gemiddelde omvang 1) van de onderzochte bedrijven bedroeg 91 sbe. De gepland-begrote en niet-begrote bedrijven lagen vrijwel op hetzelfde niveau. De bedrijven die op eigen verzoek voorlichting ontvingen waren echter groter (103 sbe). Van de 26 bedrijven in deze groep hadden er 16 een produktieomvang van meer dan 90 sbe. Een groot deel van de PV-bedrijven had een omvang van 70 tot 90 sbe; de spreiding was in deze groep het kleinst.

Tabel 3. Aantal bedrijven naar produktieomvang (procenten)

Produktieomvang	PV	VV	PV + VV	NV
< 50 sbe	6	12	7	14
50 - 70 sbe	15	12	14	17
70 - 90 sbe	42	15	36	26
90 - 110 sbe	19	31	22	19
110 - 150 sbe	10	15	11	17
≥ 150 sbe	8	15	10	8
Alle bedrijven	100	100	100	100
Gem. omvang (sbe)	90	103	93	89

§ 4. De intensiteit van het grondgebruik

De betrekkelijk kleine verschillen tussen begrote en niet-begrote bedrijven wat betreft oppervlakte en omvang resulteren nog wel in merkbare verschillen in intensiteit van het grondgebruik. De intensiteit wordt uitgedrukt in aantal sbe per ha cultuurgrond, waarbij in dit geval tuinbouwgewassen en de voor tuinbouw gebruikte grond buiten beschouwing zijn gebleven. Op de begrote bedrijven bedroeg de intensiteit in 1966 6,4 en op de niet-begrote 6,0 sbe/ha. Daarbij bestond er nog een duidelijk verschil tussen gepland en gevraagd begrote bedrijven: op eerstge-

1) Exclusief tuinbouw; vgl. p. 10.

noemde was de intensiteit 6,2, op laatstgenoemde 7,0 sbe/ha.

§ 5. De bedrijfstypen en de samenstelling van de produktie

De bedrijfsontwikkelingsvoorlichting heeft zich gericht op niet-gespecialiseerde bedrijven 1). Binnen deze groep bedrijven kunnen echter nog verschillende typen worden onderscheiden. Op grond van de samenstelling van de produktieomvang in sbe is in dit onderzoek de volgende indeling gemaakt:

1. akkerbouwbedrijven (A) met ≥ 60% akkerbouw;
2. melkveebedrijven (M) met ≥ 60% veehouderij en ≥ 50% melkvee;
3. veredelingsbedrijven (V) met ≥ 60% veehouderij en ≥ 50% veredeling;
4. overige veehouderijbedrijven (OV) met ≥ 60% veehouderij;
5. gemengde bedrijven (G) met akkerbouw en veehouderij elk 40-60%.

De bepaling van het bedrijfstype heeft plaatsgehad op basis van de situatie in 1966; met verschuivingen welke in de daaropvolgende jaren kunnen hebben plaatsgehad is geen rekening gehouden; om die zinvol te kunnen registreren zou ook een veel gedetailleerder type-indeling vereist zijn.

Volgens de hier gehanteerde indeling blijken de gepland voorgelichte bedrijven iets vaker tot het melkveebedrijfstype te moeten worden gerekend en iets minder vaak tot het gemengde type dan de niet-voorgelichte bedrijven. Daarentegen komen bij de op verzoek voorgelichte bedrijven de typen met veredeling iets vaker voor. De verschillen zijn echter niet groot, en het betreft zeer kleine aantallen bedrijven.

Tabel 4. Aantal bedrijven naar bedrijfstype (procenten)

Bedrijfstype	PV	VV	PV + VV	NV
A	6	4	5	6
M	50	42	48	40
V	2	8	4	5
OV	18	27	20	19
G	24	19	23	30
Alle bedrijven	100	100	100	100

De verschillen blijken nog kleiner wanneer wordt gelet op de verdeling van de totale produktie over enkele produktiesectoren. Op het totaal van de onderzochte bedrijven neemt de akkerbouw 33% van de produktie voor haar rekening, melkvee en grasland 48%, mestvee 2% en veredeling 17%.

Deze verdeling is voor PV- en NV-bedrijven vrijwel dezelfde. Ook de

1) Zie p. 7.

VV-bedrijven wijken niet sterk van het algemene beeld af. Zij onderscheiden zich alleen door een iets kleiner aandeel van de akkerbouw en door meer veredeling, namelijk ruim 25% van de totale produktie.

§ 6. Het aantal produktietakken per bedrijf

Als afzonderlijke produktietakken worden in dit onderzoek beschouwd: hakvruchten, granen, voedergewassen, melkvee, mestvarkens, fokvarkens, slachtkuikens en leghennen. Elk van deze takken wordt pas als afzonderlijk bedrijfsonderdeel in aanmerking genomen, wanneer ze een minimumomvang heeft van 5 sbe; hieraan is voldaan bij bijvoorbeeld ruim 1,5 ha graan, of 2 melkkoeien, of ruim 30 mestvarkens.

Het aldus bepaalde aantal takken per bedrijf liep in 1966 voor de verschillende categorieën van bedrijven uiteen. Op de begrote bedrijven bedroeg het ruim 3,6 en op de niet-begrote 3,5. Binnen de categorie begrote bedrijven is het verschil groter: de PV-bedrijven zijn gemiddeld opgebouwd uit 3,7 produktietakken en de VV-bedrijven uit 3,3. Hierbij speelt het relatief grote aantal VV-bedrijven met slechts 1 of 2 produktietakken een belangrijke rol. Aan de andere kant is ook het aantal bedrijven met 5 of meer takken in deze groep sterk vertegenwoordigd.

Tabel 5. Aantal bedrijven naar aantal produktietakken (procenten)

Aantal takken	PV	VV	PV + VV	NV
1	5	12	6	6
2	5	23	9	12
3	30	15	26	31
4	36	23	33	31
5 of meer	25	27	25	20
Alle bedrijven	100	100	100	100
Gem. aantal takken	3,7	3,3	3,6	3,5

§ 7. Conclusie

Voor zover kan worden nagegaan vormen de groepen bedrijven welke in dit onderzoek zijn betrokken een aanvaardbare basis voor een vergelijking van begrote en niet-begrote bedrijven in de periode 1966-1969. De verschillen tussen de groepen in de uitgangssituatie zijn niet groot en kunnen als volgt worden samengevat: de bedrijven welke in 1967 begroot zijn waren in 1966 gemiddeld iets kleiner van oppervlakte en groter van produktieomvang dan de niet-begrote bedrijven. Verschillen in oppervlakte bestonden vooral tussen PV- en NV-bedrijven; de verschillen in produktieomvang betroffen vooral VV- en NV-bedrijven. In verband hiermee lag de produktie per ha op bedrijven met gevraagde voorlichting hoger dan op de overige bedrijven. Daarmee gaat samen een hoger aandeel

van de veredelingsproduktie op deze bedrijven, en een in doorsnee gering aantal produktietakken per bedrijf.

De bedrijven met geplande voorlichting vormden een meer homogenere groep dan de overige bedrijven wat betreft oppervlakte en omvang: van de PV-bedrijven viel naar verhouding een groot deel in de oppervlakteklasse van 10-15 ha en in de produktieomvangklasse van 70-90 sbe. De gemiddelde leeftijd van het bedrijfshoofd lag op de voorgelichte bedrijven enkele jaren lager dan op de niet-voorgelichte bedrijven.

Bovengenoemde verschillen zijn ons inziens niet zo groot dat de vergelijkingsmogelijkheid voor de groepen van bedrijven ernstig wordt aangetast; wel zal in het vervolg bij het constateren van verschillen in ontwikkeling met deze verschillen in uitgangssituatie rekening moeten worden gehouden.

HOOFDSTUK III

DE ONTWIKKELING VAN DE BEDRIJVEN IN DE PERIODE 1966 - 1969

§ 1. De bedrijfsoppervlakte

De gemiddelde oppervlakte van de onderzochte bedrijven nam van 1966 tot 1969 met bijna 5% toe tot 15,7 ha. Tussen de groepen van bedrijven bestaan enkele verschillen: op NV-bedrijven was de toeneming 4,4%, op PV-bedrijven 3,7% en op VV-bedrijven 11,6%. De op verzoek begrote bedrijven hadden hierdoor in 1969 de grootste gemiddelde oppervlakte met 16,9 ha. De sterke groei van de gemiddelde oppervlakte van deze bedrijven is het saldo van forse toenemingen en afnemingen. Op meer dan de helft van de VV-bedrijven nam de oppervlakte met ≥ 1 ha toe; waar deze uitbreiding zich voordeed bedroeg zij gemiddeld per bedrijf 4 ha. Daarnaast nam op een kwart van de VV-bedrijven de oppervlakte met ≥ 1 ha af. De sterke mutaties bij de VV-bedrijven doen vermoeden dat de vraag om een bedrijfsbegroting veelal zal samenhangen met een enigszins geforceerde ontwikkeling (positief of negatief) van het bedrijf. Een plotselinge mogelijkheid om grond bij te kopen of een verlies van een deel van de grond kunnen de aanleiding vormen voor een verzoek om ontwikkelingsvoorlichting.

In de beginjaren van dit voorlichtingssysteem zal de vraag om voorlichting echter vaker met buitengewone omstandigheden hebben samengehangen dan in latere jaren, toen de bekendheid met het systeem was toegenomen. Bij de andere groepen van bedrijven zijn de veranderingen minder sterk. In zowel de PV-groep als de NV-groep bleef op ruim 60% van de bedrijven de oppervlakte ongewijzigd (d.w.z. eventuele veranderingen voltrokken zich per saldo binnen grenzen van ± 1 ha). Wel was de gemiddelde omvang van de zich voordoende veranderingen op de PV-bedrijven iets groter dan op de NV-bedrijven.

Tabel 6. Aantal bedrijven naar veranderingen in oppervlakte 1) (procenten)

Aard van de verandering	PV	VV	PV + VV	NV
Toegenomen	24	58	32	32
Gelijk	61	19	52	61
Afgenomen	15	23	17	8
Alle bedrijven	100	100	100	100
Gem. groei (procenten)	3,7	11,6	5,7	4,4

1) Veranderingen ≥ 1 ha.

§ 2. De bedrijfsomvang

Van 114 van de 269 onderzochte bedrijven, dus van ruim 40%, nam de produktieomvang toe met ≥ 10 sbe; op 125 bedrijven bleef ze gelijk of beperkten de veranderingen zich tot een toe- of afneming van minder dan 10 sbe. Gemiddeld steeg de produktieomvang in de periode 1966 - 1969 met 11%. De produktieomvang van de niet-begrote bedrijven nam met 10% toe, terwijl de produktie van de op verzoek begrote bedrijven met 17% steeg. Deze laatste toeneming hangt uiteraard samen met de hierboven al geconstateerde omvang en richting van de oppervlaktemutaties in deze groep. Tussen de PV- en NV-bedrijven bestaan weinig verschillen in de ontwikkeling van de produktieomvang; de groei bedroeg bij de PV-bedrijven gemiddeld 11%. Het percentage bedrijven waarvan de produktieomvang met ≥ 10 sbe toenam lag bij de geplande bedrijven echter iets hoger. Bij de op verzoek begrote bedrijven nam de produktieomvang verhoudingsgewijs op evenveel bedrijven toe als bij de gepland begrote bedrijven, maar in de eerste groep was de groei per bedrijf veel sterker. Het aantal bedrijven in de VV-groep waarvan de produktieomvang daalde was groter dan in de andere groepen. Bovendien kon deze daling slechts in enkele gevallen aan een vermindering van de bedrijfsoppervlakte worden toegeschreven; in meer gevallen ging ze samen met een vergroting van de oppervlakte.

Tabel 7. Aantal bedrijven naar veranderingen 1) in produktieomvang (procenten)

Aard van de verandering	PV	VV	PV + VV	NV
Toegenomen	49	50	49	37
Gelijk	44	23	39	52
Afgenomen	7	27	11	11
Alle bedrijven	100	100	100	100
Gem. groei (procenten)	100	17	13	10

1) Veranderingen ≥ 10 sbe.

Dit versterkt de indruk dat in de beginperiode van de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting een verzoek om voorlichting veelal samenhing met buitengewone omstandigheden van zakelijke of persoonlijke aard.

In het algemeen blijkt de ontwikkeling van de produktie op de begrote bedrijven wat sterker dan op de niet-begrote, terwijl in het eerste geval ook een groter deel van de bedrijven in die ontwikkeling is betrokken. Bij de vergelijking van de uitgangssituatie van de bedrijven in 1966 was het aandeel van de jonge bedrijfshoofden op de begrote bedrijven groter dan op de niet-begrote bedrijven. De verschillen in groei tussen de bedrijven zouden dan ook kunnen samenhangen met leeftijdsverschillen

tussen de bedrijfshoofden. Om dit na te gaan is voor elk van de drie groepen van bedrijven het verband onderzocht tussen de leeftijd van het bedrijfshoofd en de ontwikkeling van de produktieomvang. Hierbij bleek dat op de VV- en NV-bedrijven een (vaag) verband gelegd kan worden tussen een hogere leeftijd van het bedrijfshoofd en een meer statisch karakter van de bedrijfsomvang. Bij de PV-bedrijven wijst echter niets op een dergelijk verband, en evenmin op een andersoortig verband. De conclusie is dan ook dat de beschikbare gegevens geen steun geven aan de veronderstelling dat de verschillen in leeftijdsopbouw van de onderzochte groepen de verschillen in groei van de bedrijven kunnen verklaren.

§ 3. De intensiteit van het grondgebruik

De ontwikkeling van de produktieomvang houdt voor een deel verband met de ontwikkeling van de bedrijfsoppervlakte en voltrok zich voor een ander deel los daarvan. Op de helft van de bedrijven waarvan de produktieomvang toenam werd ook de oppervlakte cultuurgrond vergroot. Dit verband is echter op bedrijven met geplande voorlichting veel minder sterk (30%) dan op bedrijven met gevraagde voorlichting (70%). Daarentegen blijkt een teruggang van de produktie op de PV-bedrijven vaker samen te vallen met verkleining van de oppervlakte dan op de VV-bedrijven of de NV-bedrijven.

Deze verschillen blijken ook uit de ontwikkeling van de intensiteit van het grondgebruik. In 1969 was evenals in 1966 de intensiteit het hoogst op de VV-bedrijven en het laagst op de NV-bedrijven. De toeneming van de intensiteit met in totaal ruim 6% tot 6,5 sbe/ha was echter niet gelijk over de verschillende groepen van bedrijven verdeeld. Op de PV-bedrijven steeg de produktieomvang in verhouding tot de andere groepen sneller dan overeenkomt met de toeneming van de bedrijfsoppervlakte. De intensiteit nam hier met ruim 8% toe en op de VV-bedrijven met 3,5%. Op de niet-begrote bedrijven bedroeg de groei bijna 5,5%. Bij dit "achterblijven" van de bedrijven met gevraagde voorlichting moet bedacht worden dat het hierbij om bedrijven gaat met een verhoudingsgewijs intensief bodemgebruik in 1966. De sterkere toeneming van de intensiteit bij de andere groepen van bedrijven kan dus in zekere zin als een "inhaal" worden beschouwd.

§ 4. De samenstelling van de produktie

Evenals in 1966 kwam in 1969 ruim 30% van de produktie uit de akkerbouwsector, bijna 50% uit de melkveesector en ruim 15% uit de veredeling. Ook binnen de afzonderlijke groepen deden zich geen duidelijke verschuivingen voor. Op de PV- en NV-bedrijven nam het aandeel van het melkvee in de produktie iets toe, waartegenover het aandeel van de akkerbouw daalde. De stijging van de melkveedichtheid was op de PV-bedrijven wel aanmerkelijk sterker dan op de NV-bedrijven. Opmerkelijk is dat het aandeel van de veredeling in de produktie niet toenam: op de

begrote bedrijven bleef het vrijwel gelijk en op de niet-begrote bedrijven daalde het zelfs. De intensivering welke zich vooral op de bedrijven met geplande voorlichting voltrok blijkt dus in het algemeen niet veroorzaakt te zijn door een overschakeling op veredelingsproduktie, maar door verandering binnen de melkveehouderijsector die leidden tot verhoging van de melkveedichtheid.

§ 5. Het aantal produktietakken per bedrijf

Het gemiddelde aantal takken van meer dan 5 sbe daalde op de begrote bedrijven van 3,6 naar 3,3 en op de niet-begrote bedrijven van 3,5 naar 3,2. Ook tussen de PV- en VV-bedrijven liep de ontwikkeling van het gemiddelde nauwelijks uiteen. Grotere verschillen komen naar voren wanneer wordt gelet op de spreiding binnen de groepen van bedrijven. Op 43% van de begrote bedrijven nam het aantal produktietakken af, terwijl dat op slechts 33% van de niet-Begrote bedrijven het geval was. In beide groepen nam het aantal produktietakken op ca. 15% van de bedrijven toe. Van de begrote bedrijven hield dus een relatief klein deel het aantal takken constant. Deze ontwikkelingen resulteerden in een sterke vermindering van het aantal bedrijven met 5 of meer produktietakken, vooral in de groep met geplande begrotingen.

Tabel 8. De ontwikkeling van het aantal bedrijven naar aantal produktietakken 1966 - 1969 (1966 = 100)

Aantal takken	PV	VV	PV + VV	NV
1	125	67	100	133
2	275	117	180	100
3	96	200	110	133
4	128	100	124	85
5 of meer	27	43	31	63

Op deze groep bedrijven wordt het effect echter weer verkleind door de toeneming van het aantal bedrijven met 4 takken. Per slado is het aantal bedrijven met 4 of meer takken in de PV-categorie dan ook minder sterk gedaald dan in de VV- of NV-categorie.

§ 6. Conclusie

Er bestaan verschillen tussen de groepen van bedrijven in groei van de bedrijfsoppervlakte en van de produktieomvang, en in de ontwikkeling van de samenstelling van de produktie en van het aantal produktietakken Deze verschillen zijn echter beperkt en betreffen vooral het onderscheid tussen de op verzoek begrote bedrijven en de overige. De groei van zowel de oppervlakte als de bedrijfsomvang was op de op verzoek begrote

bedrijven aanmerkelijk groter dan op de vorige bedrijven. Door de samenhang van deze twee nam de intensiteit van het grondgebruik op de VV-bedrijven echter minder toe dan op de PV- en NV-bedrijven. Op de PV-bedrijven was de toeneming van de oppervlakte het kleinst en van de intensiteit het grootst. Dit is vooral veroorzaakt door een uitbreiding van de melkveeproduktie en een verhoging van de melkveedichtheid. In de groep begrote bedrijven nam het aandeel van de bedrijven met 5 of meer produktietakken sterker af dan in de groep niet-begrote bedrijven. Er zijn geen aanwijzigingen dat bij deze verschillen tussen de groepen van bedrijven de verschillen in leeftijdsopbouw een rol spelen.

HOOFDSTUK IV

DE REALISERING VAN DE BEGROTING

1. De inhoud van de opgestelde begrotingen is uiteraard zeer gevarieerd,maar er zijn toch bepaalde tendenties aan te geven als de begrotingen vergeleken worden met de opzet van de bedrijven in 1966. Bezien we eerst de groep bedrijven met geplande voorlichting. Het duidelijkste kenmerk van de begrotingen is dat ze gericht zijn op minder produktierichtingen en grotere eenheden per bedrijf. Alleen ten aanzien van granen en voedergewassen hielden de begrotingen in het algemeen een vermindering van de oppervlakte per bedrijf in (naast een sterke vermindering van het aantal bedrijven waarop deze teelten voorkomen). Uitvoering van de begrotingen zou gemiddeld hebben geleid tot een vertwee- of verdrievoudiging van het aantal dieren per soort per bedrijf, vooral door het afstoten van kleine veestapels op een deel van de bedrijven. Het aantal mestvarkens per bedrijf zou hierdoor zelfs het twintigvoudige van het gemiddelde in 1966 gaan bedragen (ca. 275 in plaats van 13).

   Hoe hebben de boeren in de periode 1967 - 1969 op deze begrotingsplannen gereageerd?

   Het aantal produktietakken per bedrijf bedroeg op de PV-bedrijven in 1966 gemiddeld 3,7, terwijl in de begrotingen een gemiddelde van 3,0 werd aangehouden. In feite was het aantal in 1969 gedaald tot 3,4, een daling welke zich in vrijwel even sterke mate op de niet-begrote bedrijven had voorgedaan. Van de 49 PV-bedrijven waarop in de begroting een vermindering van het aantal produktietakken werd voorgesteld hadden er 31 in 1969 een vermindering doorgevoerd; van de 13 bedrijven waarop een uitbreiding van het aantal takken was begroot hadden er slechts 4 een uitbreiding gerealiseerd.

Tabel 9. Aantal bedrijven 1) naar veranderingen in het aantal produktietakken 1969 - 1969

Bedrijven waarop het aantal takken volgens de begroting	Bedrijven waarop het aantal takken in werkelijkheid			Totaal
	afnam	gelijk bleef	toenam	
afnam	31	16	2	49
gelijk bleef	6	14	6	26
toenam	1	8	4	13
Totaal	38	38	12	88

1) Bedrijven met geplande voorlichting.

Ook de afstoting van kleine bedrijfsonderdelen en de uitbreiding van de overgebleven onderdelen heeft maar op betrekkelijk bescheiden schaal plaatsgehad. Daarnaast waren er heel wat bedrijven die in de periode 1966-1969 produktietakken opzetten welke aan het eind van die periode beslist niet levensvatbaar genoemd konden worden. Dit deed zich vooral voor bij de veredelingstakken. Hierbij kan echter ook het karakter van de meitelling een rol gespeeld hebben waardoor enkele mestvarkens op een bedrijf het ene jaar wel en het andere jaar niet op 1 mei geregistreerd zullen worden.

In tabel 10 is in de eerste plaats aangegeven of de feitelijke bedrijfsontwikkeling zich wel of niet voltrok in de richting van de begrotingsplannen; daarnaast wordt een beeld gegeven van de mate waarin de doelstelling van grotere bedrijfsonderdelen werd gerealiseerd. Onder een ontwikkeling volgens het plan wordt daarbij verstaan een ontwikkeling over de periode 1966-1969, waarbij de in de begroting gestelde normen worden bereikt of gepasseerd.

Tabel 10. De uitvoering van de begroting op bedrijven met geplande voorlichting

Produktietak	Aantal bedrijven waar deze tak zich ontwikkelde			Oppervlakte (ha) of aantal dieren p. bedrijf		
	volgens plan	richting plan	tegengesteld aan plan	mei 1966	begroting 1967	mei 1969
Akkerbouw	15	40	31	7,6	8,2	7,6
hakvruchten	19	33	32	2,2	3,7	3,0
granen	18	41	25	5,3	5,3	4,9
voedergewassen	13	-	2	0,7	0,6	0,3
Grasland	17	32	39	7,3	8,7	8,0
Melkvee	18	44	23	12,0	20,9	15,1
Mestvee	21	6	28	4,6	15,3	7,1
Mestvarkens	16	16	30	13,1	277,3	24,4
Fokvarkens	13	29	21	9,1	28,0	12,7
Slachtkuikens	4	1	3	6 222	16 500	12 333
Leghennen	15	8	10	197	996	322

Als een areaal in 1966 5 ha bedraagt en in 1969 10 ha, terwijl in de begroting 8 ha is opgenomen, dan is het bedrijf tot de categorie "volgens plan" gerekend. Zou het areaal in 1969 6 ha groot zijn geweest, dan viel het bedrijf in de categorie "richting plan". In geval van verkleining van het areaal of het aantal dieren is een overeenkomstige indeling toegepast.

Het aantal bedrijven waar de richting van de ontwikkeling duidelijk anders is geweest dan in het begrotingsplan was aangegeven is aanzienlijk, en dit aantal is in het algemeen zelfs beduidend hoger dan het aantal bedrijven waarop de streefcijfers zijn gerealiseerd of

overtroffen. De sterkste tegenstellingen doen zich voor ten aanzien van mestvee en mestvarkens; hier is op ongeveer de helft van de bedrijven de ontwikkeling tegengesteld geweest aan de begrotingsplannen. Alleen bij de voedergewassen was uitvoering van het plan vrijwel algemeen en bij de leghennen overwegend. Bij de voedergewassen betekende dat het afstoten van deze teelt, en wel in duidelijk sterkere mate dan op de niet-begrote bedrijven.

Het streven naar grotere eenheden per bedrijf, zoals dat in de cijfers van de begrotingen tot uiting komt, werd maar in beperkte mate gerealiseerd. De gemiddelde oppervlakte of het gemiddeld aantal dieren per bedrijf geven daarvan een indicatie. De nog steeds geringe gemiddelde omvang van de bedrijfsonderdelen in 1969 moet voor een deel worden toegeschreven aan de invloed van die bedrijven welke - tegen het begrotingsplan in - een of meer zeer kleine bedrijfsonderdelen lieten voortbestaan of zelfs in het leven riepen. Om de invloed hiervan uit te schakelen kan worden gelet op de omvang van de bedrijfsonderdelen in 1966 en 1969, op die bedrijven waarop dit onderdeel zowel in het desbetreffende jaar als in de begroting van 1967 voorkwam.

Tabel 11. De ontwikkeling van de omvang der bedrijfstakken 1)

Produktietak	Aantal begrote bedrijven	Opp. (ha) of aant. dieren p. bedrijf		
		mei 1966	begroting 1967	mei 1969
Akkerbouw	79	7,8	8,2	7,8
hakvruchten	79	2,3	3,7	3,0
granen	63	5,7	5,3	5,6
voedergewassen	1	0,6	0,6	0,4
Grasland	77	7,6	8,7	8,5
Melkvee	62	13,0	20,9	17,2
Mestvee	9	5,2	15,3	15,6
Mestvarkens	18	24,7	277,3	53,9
Fokvarkens	37	11,9	28,0	16,3
Slachtkuikens	4	11 900	16 500	12 333
Leghennen	6	353	996	846

1) Op bedrijven met geplande voorlichting.

Uit tabel 11 blijkt dat op de bedrijven welke een produktietak aanhielden in overeenstemming met het begrotingsplan de ontwikkeling van die tak gemiddeld aanzienlijk is geweest, en vrijwel steeds sterker dan op het totaal van de PV-bedrijven. Toch blijft de gemiddelde ontwikkeling van veel produktietakken ook bij deze benadering nog vrij sterk achter bij de geplande ontwikkeling. Bovendien geeft deze opstelling een te gunstig beeld van de groep PV-bedrijven als geheel,

terwijl onder de gemiddelde uitkomsten ook nog verschillen schuilgaan die elkaar opheffen, zoals bedrijven met meer en met minder dan het begrote aantal dieren. De conclusie is dat van de bedrijven met geplande voorlichting een aanzienlijk deel de begrotingsplannen niet heeft uitgevoerd, en dat bij een deel van de overige bedrijven de uitvoering in 1969 nog slechts gedeeltelijk had plaatsgehad. Per produktietak bezien was het percentage bedrijven die de plannen volledig hadden gerealiseerd vaak niet hoger dan 20 à 30%. Daarbij komt dat elk bedrijf uit meerdere produktietakken is opgebouwd, en dat een volledige aanpassing van het bedrijf aan de begrotingsplannen dus nog aanzienlijk minder vaak zal zijn voorgekomen dan uit het bovenstaande blijkt. Het gemiddeld aantal produktietakken verminderde met ongeveer de helft van het geplande aantal, een ontwikkeling welke overeenkwam met die op de niet-begrote bedrijven.

Gezien de algemene tendentie naar minder onderdelen per bedrijf kan het aantal PV-bedrijven dat in overeenstemming met het plan het aantal produktietakken verminderde niet groot genoemd worden. De omvang van de bedrijfsonderdelen is op de begrote bedrijven in het algemeen minder toegenomen dan in de begrotingen was gesteld, al is de situatie in dit opzicht op de begrote bedrijven iets gunstiger dan op de niet-begrote. Op een groot aantal bedrijven zijn in strijd met de begrotingen een of meer zeer kleine produktieonderdelen blijven bestaan of zelfs nieuw tot stand gekomen.

2. Op de bedrijven met gevraagde voorlichting is de situatie iets gunstiger, maar ook hier zijn de verschillen tussen plan en werkelijkheid nog aanzienlijk. Alleen ten aanzien van het aantal produktietakken per bedrijf zijn de begrotingsplannen hier (meer dan) gerealiseerd. In 1966 was dit aantal op de VV-bedrijven met 3,3 al lager dan in de andere groepen van bedrijven; in de begroting werd een gemiddelde van 3,1 aangehouden, en in werkelijkheid bedroeg het aantal in 1969: 3,0. Van de 9 bedrijven waarop een vermindering van het aantal takken was begroot hadden er 6 in 1969 een vermindering doorgevoerd, en van de 6 bedrijven waarop een uitbreiding was begroot had de helft deze doorgevoerd.
(Tabel 12 zie blz. 26)

Overeenkomstig de reeds eerder gebleken grotere gemiddelde bedrijfsomvang van de gevraagd voorgelichte bedrijven is ook de gemiddeld begrote omvang van de afzonderlijke bedrijfsonderdelen groter dan bij de gepland voorgelichte bedrijven. Bovendien wordt deze gemiddelde omvang in 1969 in verschillende produktierichtingen dichter benaderd of zelfs bereikt. Het aantal bedrijven waar de ontwikkeling zich volgens plan voltrok is dan ook verhoudingsgewijs groter dan bij de groep met geplande voorlichting, maar ook hier bedraagt dit aantal per produktietak bezien hooguit 30 à 40% van het totaal. De conclusie dat de uitvoering van de plannen in veel gevallen niet of nauwelijks van de grond is gekomen geldt dan ook zowel voor PV- als VV-bedrijven, zij het voor de laatste in iets mindere mate.

Tabel 12. De uitvoering van de begroting op bedrijven met gevraagde voorlichting

Produktietak	Aantal bedrijven waar deze tak zich ontwikkelde			Oppervl. (ha) of aant. dieren per bedrijf		
	volgens plan	richting plan	tegengest. aan plan	mei 1966	begroting 1967	mei 1969
Akkerbouw	9	8	4	9,2	11,9	10,7
hakvruchten	6	8	7	2,3	3,9	4,1
granen	3	10	7	7,3	8,0	7,3
voedergewassen	2	-	-	0,6	-	-
Grasland	5	11	9	7,6	10,0	8,7
Melkvee	6	12	5	14,0	20,5	17,7
Mestvee	8	1	10	6,8	19,0	3,9
Mestvarkens	10	1	5	44,8	208,0	97,0
Fokvarkens	9	7	4	14,1	29,8	22,1
Slachtkuikens	1	-	-	90	-	-
Leghennen	5	2	5	698	1 583	1 543

3. De resultaten van enkele vraaggesprekken met boeren 1) wijzen in dezelfde richting. Het is daarbij echter opvallend dat op een enkele uitzondering na de boeren in 1971 verklaarden dat ze de opgestelde plannen hebben willen uitvoeren en ook vrijwel steeds uitgevoerd hebben. In feite waren op slechts enkele bedrijven de plannen volledig uitgevoerd, en viel op een aanzienlijk deel van de bedrijven zelfs geen ontwikkeling in de richting van het plan waar te nemen.

De instemming met de door de voorlichtingsdienst opgestelde plannen zonder dat er sprake is geweest van een realisering van die plannen kan betekenen dat men geen verandering wil, maar wel de indruk wil wekken dat men vooruitstrevend is of met de voorlichtingsdienst op goede voet staat. Een grotere rol speelt waarschijnlijk het feit dat het voor veel boeren moeilijk bleek achteraf de begrotingen in het kader van de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting te isoleren van de verschillende andere plannen en adviezen welke rond dezelfde periode hun invloed op het bedrijf deden gelden. In verschillende gevallen bleek de boer zijn oordeel over de voorlichting in verband met de bedrijfsbegrotingen te baseren op een vermeende inhoud van het begrotingsplan welke volstrekt tegengesteld was aan de feitelijke inhoud. Daarnaast deed zich de situatie voor dat de boer werkelijk de bedoeling had de begrotingsplannen uit te voeren, maar dat nieuwe ontwikkelingen in 1967 of 1968 deze plannen doorkruisten, zoals onteigening of de mogelijkheid om grond te kopen. Ook kwam in de vraaggesprekken een enkele maal naar voren dat met de uitvoering van de plannen was begonnen, maar dat hiervan weer werd afgezien nadat zij weinig succesvol was gebleken. In beide laatste gevallen is de bereid-

1) Zie p. 9.

heid van de boer om de begrotingsplannen uit te voeren in feite groter geweest dan uit het hierboven gegeven overzicht bleek op basis van de situatie in 1969. In het algemeen kan echter worden gesteld dat de vraaggesprekken de uitkomsten van het onderzoek naar de ontwikkeling van de bedrijfsonderdelen hebben bevestigd, en dat zij wijzen op een vrij beperkte aansluiting van de feitelijke ontwikkelingen op de begrotingsplannen, waarbij opnieuw naar voren kwam dat de aansluiting en ook de aanvankelijke intentie om de plannen op te volgen bij de bedrijven met gevraagde voorlichting vaker voorkwam dan bij de bedrijven met geplande voorlichting.

HOOFSTUK V

DE VOORLICHTING EN DE BOER

1. In het kader van deze oriëntatie wordt aan de hand van de vraaggesprekken ingegaan op drie aspecten: de aard van de contacten tussen boer en voorlichter, de waardering voor de wijze van voorlichting en de mate waarin de voorlichting "overkomt".

   In dit onderzoek zijn onderscheiden de bedrijven met gevraagde en met geplande begrotingen. Deze onderscheiding berust op de indeling van de voorlichtingsdienst. Tegen de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting wordt wel aangevoerd dat deze minder effectief zou zijn omdat zij in opzet ongevraagd is. Dit bezwaar zou geldig kunnen zijn indien de boer de ongevraagde voorlichting als ongewenst of zelfs hinderlijk ervaart. Uit de vraaggesprekken is naar voren gekomen dat het initiatief voor het opstellen van een begroting volgens de boer vrijwel altijd bij hemzelf ligt, óók op de bedrijven met geplande voorlichting. Van de kant van de bedrijfsvoorlichter wordt minder vaak eenduidig over de initiatiefnemer gesproken.

   De grens tussen geplande en gevraagde voorlichting blijkt moeilijk te trekken: de boer die er geleidelijk door de bedrijfsvoorlichter toe gebracht wordt een begroting aan te vragen kan zowel tot de PV- als de VV-categorie worden gerekend. In de meeste gevallen bestempelt hij zichzelf echter achteraf (in 1971) als initiatiefnemer, niet alleen wat betreft het aanvragen van de voorlichting, maar ook wat betreft de richting waarin de nieuwe produktieopzet zou moeten gaan.

   Om het initiatief te kunnen nemen is kennis noodzakelijk van het bestaan van deze vorm van voorlichting. Op de vraag naar de bron van deze kennis liepen de antwoorden sterk uiteen; zowel door de PV- als door de VV-categorie werden genoemd vakbladen, vergaderingen, boekhoudbureau's, familie of kennissen en vroegere contacten met de landbouwvoorlichtingsdienst. Het bleef bij verschillende gesprekken de vraag of de boer de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting duidelijk kon onderscheiden van andere vormen van voorlichting. Deze verwarring van begrippen en instellingen kan ook bij het noemen van informatiebronnen door de boer een rol hebben gespeeld.

2. Ten behoeve van het opstellen van een begroting zijn de voorlichters meestal twee à drie keer bij de boer op bezoek geweest. Het is moeilijk na te gaan hoe frequent het contact tussen boer en voorlichter tijdens de uitvoering van de begrotingsplannen is geweest. Enerzijds lopen de meningen van boer en voorlichter daarover uiteen, anderzijds wordt het oordeel van de boer hierover bemoeilijkt doordat veel bedrijven door meer dan één voorlichter regelmatig worden bezocht. De verwarring wordt geïllustreerd door het feit dat één boer

meende dat de voorlichter in dit verband één keer op bezoek was geweest, terwijl de bedrijfsvoorlichter zelf meende dat hij maandelijks op bezoek was geweest. In het algemeen bestaat echter de indruk dat het aantal bezoeken in het kader van de "nazorg" van bedrijf tot bedrijf nogal uiteenloopt, dat het verhoudingsgewijs in de VV-categorie wat groter is geweest dan in de PV-categorie, en dat de boeren in het algemeen een hoger aantal bezoeken noemen dan de bedrijfsvoorlichter (al komt ook het omgekeerde voor zoals hierboven bleek).

In het kader van deze "nazorg" is de oorspronkelijke begroting in verschillende gevallen door een andere vervangen of met een andere aangevuld ten gevolge van nieuwe ontwikkelingen. De boer bleek zich vaak niet te realiseren dat er na 1967 nog een soortgelijke begroting voor zijn bedrijf was opgezet. De herhalingsbegroting kwam verhoudingsgewijs op de in het gesprek betrokken VV-bedrijven vaker voor dan op de PV-bedrijven.

3. De voorgaande indrukken kunnen, gezien de beperktheid van het materiaal, moeilijk verder geanalyseerd worden. Zij geven echter wel een indruk van de contacten tussen boer en bedrijfsvoorlichter, waarbij het meest opvalt de vaagheid van het beeld dat de boer zich van bedrijfsontwikkelingsvoorlichting heeft gevormd. Deze vaagheid kwam ook tot uiting wanneer de waardering van de boer voor deze wijze van voorlichting werd gepeild. Een eerste aanwijzing hiervoor vormt het wel of niet uitvoeren van de opgestelde begrotingsplannen. Uit een van de antwoorden bleek dat het strooien van meer kunstmest als resultaat van de opgestelde bedrijfsbegroting werd gezien; de herziening van het produktieplan kon blijkbaar nog niet als een op zichzelf staande ingreep naast de produktietechnische adviezen worden herkend. Vrij algemeen werd echter gesteld dat is gestreefd naar uitvoering van de opgestelde plannen en dat de in 1967 genomen beslissing achteraf nog steeds als de juiste wordt gezien: als de beslissing opnieuw genomen kon worden zou ze weer zo uitvallen en zou het bedrijf weer worden aangepast in de zin zoals nu in feite is gebeurd. Bij de VV-bedrijven is dit oordeel nog iets duidelijker dan bij de PV-bedrijven.

Op het eerste gezicht spreekt hieruit veel waardering voor de voorlichtingsdienst, maar vergelijking met het vorige hoofdstuk toont aan dat in feite de aanpassing minder ver ging dan op grond van bovenstaand instemmend oordeel kon worden verwacht. Zij bleef vooral bij de PV-bedrijven ruim beneden de in de begrotingen gestelde normen.

4. Ondanks de betrekkelijk geringe omvang van de veranderingen oordeelden de meeste van de bij de vraaggesprekken betrokken boeren positief over de ontwikkeling van hun inkomen, de organisatie van de werkzaamheden op het bedrijf en het plezier in het werk. In de meeste gevallen schreven zij de gunstige ontwikkeling ook welbewust toe aan de wijziging van de bedrijfsopzet. Daarnaast zijn er enkele bedrijven waarop de waardering van de inkomens- en arbeidssituatie

dezelfde gebleven was of was verminderd. In een enkel geval werd vermindering van het plezier in het werk aan de wijziging in de bedrijfsopzet toegeschreven: de persoonlijke voorkeur voor een bepaalde produktietak was hierdoor in het gedrang gekomen. In die gevallen waar over inkomensvermindering werd gesproken werd deze niet met de (bedrijfsontwikkelings-)voorlichting in verband gebracht, maar werd de opmerking gekoppeld aan een algemene klacht over de economische situatie in de landbouw. In overeenstemming met de door de boeren uitgesproken waardering voor de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting is dat vrijwel elk van hen verklaarde bij de toekomstige bedrijfsaanpassingen opnieuw een begroting te laten opstellen door de voorlichtingsdienst. Slechts enkele op verzoek voorgelichte boeren wilden bij eventuele toekomstige veranderingen zelf een begroting opstellen of de door de voorlichting opgestelde begroting zelfstandig aanpassen aan de specifieke omstandigheden van het eigen bedrijf. In de groep VV-bedrijven bleek ook nog geen voorkeur voor economische voorlichting boven technische voorlichting; bij de PV-bedrijven overheerste in de gesprekken de voorkeur voor economische voorlichting, al viel ook in deze groep nog een opmerking als: "een technisch goede situatie leidt automatisch tot een economisch goede situatie". Bij de VV-bedrijven werd de meer genuanceerde opmerking gemaakt dat bij een omschakeling van het bedrijf de economische voorlichting centraal moet staan, maar dat daarna het accent weer moet vallen op de technische voorlichting.

In de loop van de gesprekken leverde een rechtstreekse vraag naar bezwaren tegen of tekortkomingen van deze voorlichtingsmethode vrijwel geen commentaar op. Buiten deze vraagstelling om werd in de loop van het gesprek echter in verschillende gevallen kritiek op de voorlichting geuit. De punten van kritiek liepen uiteen, en in verschillende gevallen hadden ze waarschijnlijk op andere vormen van voorlichting dan de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting betrekking. Bovendien bleef bij de meeste in het gesprek betrokken bedrijven de kritiek geheel achterwege; er werd ook duidelijk waardering uitgesproken. Vrijwel alle boeren zouden zelfs bereid zijn voor de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting te betalen, al viel deze bereidheid moeilijk verder te kwantificeren. Zowel in de PV-groep als in de VV-groep bevond zich onder de geënquêteerden slechts één bedrijf dat niet bereid was voor deze vorm van voorlichting te betalen.

5. Resulteert het contact tussen boer en voorlichter en de door de boer uitgesproken waardering voor de methode en inhoud van de voorlichting nu ook in een gelijkgerichtheid van het oordeel van de boer en de bedrijfsvoorlichter over zaken welke deze voorlichting en het bedrijf betreffen? Dat zou een eerste, voorzichtige aanwijziging kunnen vormen voor de mate waarin de voorlichting is "overgekomen" en de boer zich de denkwijze van de voorlichter op het punt van de bedrijfsvoering begint eigen te maken.

Tussen de uitspraken van de geënquêteerde boeren en de bedrijfsvoorlichters blijken nogal wat verschillen te bestaan; dit geldt zowel

voor de PV-groep als voor de VV-groep. Meer dan de helft van deze boeren wil het bedrijf voorlopig laten zoals het nu is. In de helft van de gevallen is de voorlichter het daar niet mee eens; dit geldt vooral de mening van de boer dat het bedrijf voorlopig kan worden gelaten zoals het nu is. De bedrijfsvoorlichter ziet vaker de noodzaak van hernieuwde aanpassingen dan de boer. Toch komt het ook enkele malen voor dat de boer het bedrijf opnieuw wil aanpassen terwijl de voorlichter meent dat het nog niet nodig is.

Een zelfde discrepantie deed zich voor in de weergave van boer en voorlichter van het proces van de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting in de afgelopen jaren. Ten aanzien van de vraag of een of meer bedrijfsbegrotingen, arbeids- of financieringsbegrotingen voor een bedrijf zijn opgesteld lopen de meningen in een aantal gevallen duidelijk uiteen, evenals ten aanzien van de vraag of door de boer al of niet werd deelgenomen of kon worden deelgenomen aan een cursus om met de gebruikte begrippen vertrouwd te raken. Op de laatste vraag wordt door de boer soms geantwoord dat hij een dergelijke cursus gevolgd heeft, terwijl er in zijn omgeving niet zo'n cursus is gehouden; in andere gevallen stelt hij dat zo'n cursus niet gehouden is, terwijl hij er volgens de bedrijfsvoorlichter zelf aan heeft deelgenomen. De verwarring zal gedeeltelijk moeten worden toegeschreven aan het bestaan van meerdere cursussen, o.a. in het kader van streekverbeteringen. Wellicht kan een deel van de tegenstrijdige uitspraken worden toegeschreven aan onjuiste indrukken van de bedrijfsvoorlichter; voor een ander, en waarschijnlijk belangrijker, deel wijzen zij op het ontbreken van een duidelijk beeld van de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting bij de boer. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de verwarring over de vorm van de informatie samenhangt met een gebrek aan duidelijk inzicht in de inhoud van de informatie.

6. Het aantal vraaggesprekken waarop dit hoofdstuk gebaseerd is te gering om aan de uitkomsten een meer dan indicatieven betekenis te hechten. De conclusie kan evenwel luiden dat er aanwijzingen zijn dat de voorgelichte boeren in het algemeen positief oordelen over deze wijze van voorlichting, maar dat dit oordeel nog niet inhoudt dat zij de opgestelde begrotingsplannen in feite hebben uitgevoerd of willen uitvoeren, en evenmin dat zij zich een duidelijk beeld gevormd hebben van het eigen karakter van de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting.

HOOFDSTUK VI

DE INVLOED OP DE PRODUKTIE

1. Belangrijke elementen van de agrarische structuur vormen het aantal en de omvang van de bedrijven. De bedrijfsontwikkelingsvoorlichting tracht deze elementen te beïnvloeden zowel door de inhoud van de voorlichting als door de - daaraan voorafgaande - selectie van de bedrijven welke voorlichting ontvangen. Of er ook feitelijk van beïnvloeding sprake is hangt af van de vraag of er een oorzakelijk verband aanwijsbaar is tussen de ontwikkeling van de bedrijven en de vorm van voorlichting. Blijkens het voorgaande zijn er geen aanwijzingen dat die band erg sterk is, maar de intentie om de bedrijfsgroottestructuur te beïnvloeden moet wel uit de slectieve benadering van de voorlichtingsdienst worden afgeleid.

2. Een ander element van de agrarische structuur vormt het produktiepatroon. Het is de vraag of de adviezen van de voorlichting als zij opgevolgd werden ook zouden leiden tot bevordering van bepaalde produktierichtingen boven andere, en zo ja, of die ontwikkeling zich inderdaad voordoet.

   In tabel 13 is voor de bedrijven met geplande en gevraagde voorlichting weergegeven hoe de totale teeltoppervlakten en aantallen dieren in 1966 zich verhouden tot de in de bedrijfsbegrotingen geplande oppervlakten en aantallen.

Tabel 13. De omvang van de produktie

	Totaalaantal hectaren of dieren			
	PV-bedrijven		VV-bedrijven	
	1966	plan 1967	1966	plan 1967
Akkerbouw	638	650	194	227
hakvruchten	180	294	44	74
granen	438	343	146	152
voedergewassen	11	1	1	-
Grasland	639	671	189	229
Melkvee	1 018	1 295	319	430
Mestvee	201	138	82	38
Mestvarkens	588	4 992	627	1 040
Fokvarkens	554	1 037	282	387
Slachtkuikens	49 775	66 000	90	-
Leghennen	6 104	5 975	6 980	4 750

Zowel bij de PV-bedrijven als bij de VV-bedrijven zijn sterke uitbreidingen gepland voor het aantal mestvarkens, fokvarkens en melk-

koeien en de oppervlakte hakvruchten; vooral ten aanzien van de mestvarkens is de uitbreiding spectaculair. Zoals reeds eerder ter sprake kwam werd in de begrotingen uitgegaan van een vermindering van het aantal takken per bedrijf en van een vergroting van de omvang van de afzonderlijke takken. Deze opzet is in het algemeen niet gerealiseerd; de omvang van de produktietakken bleef gemiddeld duidelijk bij de gestelde doelen achter. Dit komt ook in de cijfers van de totale produktie tot uiting: het totale aantal mestvarkens op PV-bedrijven bedroeg in 1969 1 050 en op VV-bedrijven 679; het aantal melkkoeien was resp. 1 210 en 372. Ook in de overige produktierichtingen wijzigde de totale produktieomvang zich minder sterk dan met de plannen overeen zou komen; een enkel maal was de ontwikkeling zelfs tegengesteld aan de beoogde, zoals bij het mestvee op PV-bedrijven of de granen op VV-bedrijven.

3. Hiermee is wel aangegeven dat de begrotingsplannen gebrekkig werden uitgevoerd; het is echter ziet zonder meer duidelijk of deze plannen in een van de spontane ontwikkeling afwijkende richting voerden en of ze de begrote bedrijven toch nog min of meer in deze richting hebben meegetrokken.

Tabel 14. De ontwikkeling van de produktie 1) 1966 = 100

	PV-bedrijven		VV-bedrijven		NV-bedr.
	plan 1967	1969	plan 1967	1969	1969
Akkerbouw	102	96	117	111	98
hakvruchten	163	123	168	175	128
granen	78	88	104	95	91
voedergew.	1	1	-	-	49
Grasland	105	108	121	115	111
Melkvee	127	119	134	117	115
Mestvee	69	117	46	47	97
Mestvarkens	848	178	165	108	83
Fokvarkens	187	115	137	110	107
Slachtkuikens	132	74	-	-	256
Leghennen	98	100	68	133	81

1) In sbe.

Met het oog hierop is in tabel 14 een vergelijking gegeven van de ontwikkeling van de produktie op voorgelichte en niet-voorgelichte bedrijven, en van de uit een realisering van de begrotingen voortvloeiende ombuiging van de produktie. In het algemeen is er minder verschil tussen de feitelijke ontwikkeling op voorgelichte bedrijven en die op niet-voorgelichte bedrijven dan tussen de feitelijke en geplande ontwikkeling op voorgelichte bedrijven. Dit wijst er nogmaals op dat de begrotingsplannen maar in geringe mate zijn uitgevoerd. Bij ongeveer de helft van de produktietakken ligt de ontwikkeling van de

produktieomvang op de groep voorgelichte bedrijven ergens tussen de geplande ontwikkeling en de ontwikkeling op de groep niet-begrote bedrijven in. Waarschijnlijk zal de richting van de produktie dus enigszins door de begrotingen zijn beinvloed. Gezien de parallellen in de ontwikkeling op begrote en niet-begrote bedrijven, en de grote verschillen, met name in de varkenshouderij, tussen de feitelijke en de geplande ontwikkeling op begrote bedrijven, kan echter verwacht worden dat deze invloed niet groot is geweest.

4. Samenvattend: bij uitvoering van de begrotingsplannen zou de richting van de produktie sterk zijn gewijzigd, vooral ten voordele van de varkenshouderij en de verbouw van hakvruchten, en in mindere mate de melkveehouderij. In feite zijn de verschuivingen niet zo sterk geweest en sloten zij zich in grote lijnen aan bij de verschuivingen op de niet-begrote bedrijven.

HOOFDSTUK VII

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

1. De bedrijfsontwikkelingsvoorlichting is in eerste instantie gericht op niet-gespecialiseerde bedrijven van boeren die door de landbouwvoorlichtingsdienst gekarakteriseerd worden als blijvers en vlotte overnemers. De bedrijven binnen deze groep waarop de voorlichtingsdienst zich in het tweede jaar van haar campagne - 1967 - richtte, vormen grotendeels een goede weergave van de totale groep. Op enkele punten wijken zij echter af van de niet-begrote bedrijven: het aandeel van de jonge boeren op de begrote bedrijven ligt hoger en de gemiddelde oppervlakte van de bedrijven is iets kleiner.

2. De ontwikkeling van de groep begrote en niet-begrote bedrijven in de periode 1966-1969 liep eveneens uiteen. Zowel de bedrijfsoppervlakte als de produktieomvang ontwikkelden zich het sterkst op de bedrijven welke op verzoek waren begroot en het zwakst op de niet-begrote bedrijven. De intensiteit van het grondgebruik (produktie per ha) steeg het meest op de ongevraagd (gepland) begrote bedrijven en het minst op de op verzoek begrote bedrijven. Het verschil in leeftijdsopbouw biedt geen verklaring voor deze verschillen in groei. In de groep begrote bedrijven nam het aandeel van de bedrijven met 5 of meer produktietakken wat sterker af dan in de groep niet-begrote bedrijven.

3. De bij de begrotingen opgestelde bedrijfsplannen werden in de periode 1967-1969 maar voor een betrekkelijk klein deel uitgevoerd; in verschillende gevallen was de feitelijke ontwikkeling zelfs tegengesteld aan de beoogde. De ondervraagde boeren waren vrij algemeen van mening dat de opgestelde plannen op hun bedrijf waren uitgevoerd, ook in die gevallen waar weinig of niets was gebeurd, of de ontwikkeling zelfs in tegengestelde richting was gegaan. Met name de beoogde vermindering van het aantal produktietakken per bedrijf door het afstoten van zeer kleine bedrijfsonderdelen, en de vergroting van de overige produktietakken is minder ver gevorderd dan in de bedoeling lag.

4. In het algemeen spreekt de boer met waardering over de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting, maar waarschijnlijk staat hem vaak niet duidelijk voor ogen wat deze vorm van voorlichting inhoudt, en meer concreet: wat de inhoud van de begrotingsplannen in 1967 was. De waardering gaat bovendien in vele gevallen niet samen met een werkelijke uitvoering van de plannen.

5. De opzet van de begrotingsplannen hield aanzienlijke verschuivingen in in de samenstelling van de totale produktie, vooral in de richting van meer varkenshouderij en melkveehouderij en een groter areaal hakvruchten.

De verschuivingen hebben zich in het algemeen wel in de voorgenomen richting voorgedaan, maar zij bleven beperkt van omvang, en weken niet sterk af van de verschuivingen in de produktie op niet-begrote bedrijven.

6. Slotbeschouwing

De conclusie is dat de invloed van de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting op de bedrijven en de produktie op korte termijn niet duidelijk kan worden aangetoond, en dat deze invloed voor zover aanwezig waarschijnlijk zwak is. Hierbij moet wel in rekening worden gebracht dat deze conclusie niet de landbouwvoorlichting als geheel geldt, maar een specifieke voorlichtingsmethode. Zowel de begrote als de niet-begrote bedrijven kunnen in de onderzoekperiode gunstig op andere vormen van voorlichting hebben gereageerd.

De uitkomsten van het onderzoek moeten met voorzichtigheid gehanteerd worden, gezien de beperkingen die bij de uitvoering golden. De tijd tussen het begin van de toepassing van bedrijfsontwikkelingsvoorlichting en het onderzochte begrotingsjaar, en tussen de twee jaren waarover bedrijfsgegevens beschikbaar zijn is vrij kort. Daarbij komt dat gebruik is gemaakt van momentopnamen op basis van de meitellinggegevens. De betrouwbaarheid daarvan is niet boven alle twijfel verheven en uit de gegevens van slechts twee peildata kunnen minder gevolgtrekkingen worden gemaakt dan op basis van het regelmatig volgen van de bedrijven over een langer periode mogelijk zou zijn.

Het aantal bedrijven dat in het onderzoek kon worden betrokken is beperkt gebleven. Dat geldt vooral voor die bedrijven waarvan het bedrijfshoofd werd geënquêteerd. Maar ook met het oog op de verkrijging van cijfermatige gegevens is een aantal van b.v. 26 bedrijven met gevraagde voorlichting niet ruim, ook al zijn hiermee praktisch alle bedrijven met gevraagde voorlichting in dat jaar in het onderzoek opgenomen.

Bij het onderscheid tussen geplande en gevraagde voorlichting dat in dit onderzoek is gemaakt en op grond waarvan ook aanmerkelijke verschillen binnen de groep begrote bedrijven konden worden vastgesteld, moet bedacht worden dat de samenstelling van de groep begrote bedrijven zich in de loop van de jaren wijzigt. In de beginjaren was de methode van bedrijfsontwikkelingsvoorlichting nog weinig bekend. Een groot deel van deze voorlichting moest dan ook gepland worden gebracht, en spontane verzoeken om voorlichting kwamen van een beperkte groep bedrijven met veeal een wat afwijkend karakter en mogelijk ook met bedrijfshoofden die zich van de middelmaat onderscheiden. Intussen heeft de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting meer bekendheid gekregen. Daarmee is de geneigdheid om zelf als boer om deze voorlichting te vragen toegenomen. Vrijwel alle voorlichting

wordt nu dan ook als "gevraagd" geklassificeerd. Naar de oorspronkelijke opzet van ongevraagde, geplande voorlichting zou daarom vrijwel geen verder onderzoek meer mogelijk zijn. Aan de andere kant is het waarschijnlijk dat de samenstelling van de groep bedrijven waarvan het bedrijfshoofd om voorlichting vraagt zich gewijzigd heeft, en nu dichter bij de oorspronkelijke groep bedrijven met geplande voorlichting staat dan bij die met gevraagde voorlichting.

Bij een diepgaand onderzoek naar het effect van de landbouwvoorlichting zou men de vraag kunnen stellen of deze voorlichting niet tevens moet bijdragen tot verbetering van de agrarische structuur, of tenminste moet harmoniëren met de algemene landbouwpolitieke doeleinden. Dit kan ondermeer betekenen dat de voorlichting zich richt op levensvatbare bedrijven (zoals in Zuid-Limburg wordt beoogd) en dat zij op deze bedrijven vermijdt produktietakken met een bestaande of potentiële overproduktie te stimuleren. De beoordeling van de toekomstmogelijkheden voor bedrijven en produktietakken is sterk van de tijd afhankelijk. In de periode waarin de begrotingen werden opgesteld zag men voor bedrijven met een beperkte oppervlakte nauwelijks andere mogelijkheden dan uitbreiding van de traditionele veredelingstakken: varkens en kippen. Dit verklaart het sterke accent dat deze takken in de begrotingen kregen. In de daaropvolgende jaren kreeg men met name in de kippenhouderij meer oog voor de beperkingen die aan de uitbreiding van de veredeling gesteld zijn, en men ging meer mogelijkheden zien voor uitbreiding van de melkveestapel bij gelijkblijvende oppervlakte. Deze verandering in het denken heeft zich behalve bij de voorlichting wellicht ook bij sommige boeren voorgedaan, en daarbij geleid tot herziening van de oorspronkelijk begrote bedrijfsopzet.

Een ander belangrijk kenmerk van de agrarische structuur is het ondernemersschap. Dit is in het voorgaande vrijwel niet ter sprake gekomen. Wil men door middel van voorlichting de agrarische structuur verbeteren, dan zal die voorlichting niet alleen moeten worden gericht op directe aanpassingen van of binnen de bedrijven, maar ook op veranderingen in de kwaliteit van de bedrijfsleiding. De boer moet het instrumentarium leren kennen en beheersen waarmee hij zelfstandig verantwoorde beslissingen kan nemen. Met het oog op deze educatieve doelstelling is een onderzoek over een periode van twee jaar ongetwijfeld veel te kort. Dit aspect van de structuurverbetering moest daarom in het voorgaande onderzoek buiten beschouwing worden gelaten.

In dien het onderzoek met betrekking tot de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting zou worden voortgezet zou dit, gezien het voorgaande, bij voorkeur betrekking moeten hebben op een groter aantal bedrijven en een langere periode. Het lijkt gewenst om in dat geval niet slechts waarnemingen te doen aan het eind van die periode, maar de bedrijven en bedrijfshoofden gedurende die periode regelmatig te volgen, om zodoende meer inzicht te krijgen in de mate en het tempo van de aanpassingen, de factoren welke die aanpassingen beïnvloeden en zo mogelijk in de veranderingen in het denken en handelen van de boer

als ondernemer. Tevens zou het gewenst zijn om meer direct de invloed van de voorlichting op de ontwikkeling van het inkomen te peilen door gebruik te maken van gegevens over de bedrijfsresultaten van de individuele bedrijven. Daardoor zou tevens de in kringen van de voorlichting wel gehoorde veronderstelling kunnen worden onderzocht, dat het rendement van nieuwe investeringen op begrote bedrijven hoger ligt dan op niet-begrote. Deze meer dynamische beschouwingswijze in de periode na het opstellen van de begroting zou moeten worden gecombineerd met een diepergaand onderzoek naar de aard van de contacten tussen boer en voorlichter. De vraag hoe de informatieoverdracht verloopt en in welke mate zij slaagt ligt op het terrein van de voorlichtingskunde. De beantwoording ervan vraagt behalve de benodigde specialistische kennis ongetwijfeld een uitgebreide enquête bij een groter aantal boeren dan in dit onderzoek werd bezocht. Gezien de uitkomsten van het voorgaande onderzoek zou een eventueel diepergaand onderzoek zich vooral kunnen richten op de vraag of de conclusie dat de bedrijfsontwikkelingsvoorlichting weinig effect heeft gehad ook bij een uitgebreidere analyse stand houdt, en op de vraag aan welke factoren dat geringe effect zou kunnen worden toegeschreven. Om een zinvol antwoord te kunnen geven op beide vragen zou een onderzoek moeten worden opgezet dat zich uitstrekt over een aantal (5 à 6) jaren, en waarin gebruik kan worden gemaakt van zowel de boekhoudgegevens van individuele bedrijven als de uitkomsten van een uitvoerige enquête.

BIJLAGE 1

Overzicht van bedrijven welke buiten het onderzoek zijn gelaten

	PV	VV	NV
Bedrijfsovername vader-zoon	8	2	10
Bedrijfsopheffing	7	1	
Kloosters	2	1	
Onvolledige gegevens	8	1	8
Geen meitellinggegevens van begroot bedrijf	4	2	
Overige	2	1	5
Totaal	31	8	23

N.B. Op minstens één van de PV-bedrijven welke zijn opgeheven was deze opheffing in overeenstemming met de begroting.
Het opgeheven VV-bedrijf is begroot met het oog op de vergoeding welke bij onteigening zou kunnen worden geëist.
"Geen meitellinggegevens van begroot bedrijf" houdt in verschillende gevallen in dat een begroting is opgesteld voor een eventueel over te nemen bedrijf, welke transactie niet is doorgegaan.
Bij de PV-bedrijven met onvolledige gegevens zijn er twee waarvan geen gegevens zijn ontvangen omdat (volgens de Voorlichtingsdienst) "het bedrijf toch op z'n eind loopt".